

ӘОЖ 343.721

## **АЛАЯҚТЫҚ ҚЫЛМЫС ЖАСАҒАНЫ ҮШІН ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУДЫҢ СОТ ТӘЖІРИБЕСІ**

**Сембай Ғабиден Бекетұлы**

[s.gabi@list.ru](mailto:s.gabi@list.ru)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Заң факультеті, Құқықтану мамандығының 2 курс магистранты, Нұр-Сұлтан қаласы.

Ғылыми жетекшісі – з.ғ.к., доцент Ашимова Э.А.

Алаяқтық – бұл бүкіл әлемге бұрыннан белгілі қылмыс. Қазіргі көптеген мемлекеттердің қылмыстық заңы нормаларында алаяқтық меншікке қарсы бағытталған қылмыстың бір түрі ретінде қарастырылады. Шет мемлекеттердің қылмыстық заңында берілген анықтамалар көбінесе ұқсас, алайда оған қоса нақты мемлекеттің тиісті әлеуметтік, экономикалық, құқықтық және өзге де ерекшелігіне қарай белгілі сипатқа ие. Мысалыға, француз қылмыстық заңы алаяқтық жасайтын адамның әрекетін мынадай түрде белгілейді «кімде-кім жасаған немесе атағын пайдаланып не кәсіпорынды, билікті немесе иесінің болуын сендіру мақсатымен алдау мен айла-шарғыға сүйеніп немесе қандайда бір табыс, оқиға немесе кез-келген өзге ойдан жасалған жағдайға сену немесе қауіптенуді туындату мақсатында, ақшалай құндылықтарды, жылжитын қауіптенуді туындату мақсатында, ақшалай құндылықтарды, жылжитын мүлікті немесе облигацияларды, өкімдерді, вексельдерді және т.б. беру немесе тапсыруға көнуге мәжбүр ету және осындай алдап-арбаудың бір тәсілі немесе бөтеннің мүлкінің барлық не бір бөлігін алдап алу» - деп танылған[1,25].

Алаяқтықтың мұндай анықтамасы, біріншіден алаяқтықтың екі түрін бөлуге қарастыруға мүмкіндік береді, ол - бөтен мүлікті талан-таражға салу және бөтен мүлікке

құқықты иелену, екіншіден, өзге қылмыстық әрекетерден бөлектейтін оны жасаудың нақты тәсілдерін көрсетуді қамтиды, ол-алдау немесе сенімге қиянат жасау. Заңда берілген талан-таржыдың анықтамасы алты белгіні қамтиды. Тиісінше, бұл белгілер мыналар болып табылады:

- бөтеннің мүлкі;
- айыптының немесе басқа адамдардың пайдасына заңсыз қайтарымсыз алып қою және (немесе) айналдыру;
- құқыққа қайшы;
- өтеусіз;
- меншік иесіне немесе өзге иеленушіге залал келтіру;
- пайдакүнемдік мақсат.

Қылмыстық құқықтағы көзқарас бойынша мүлікке құқықты иелену мүлікке иеленуден бір мағынада емес. Мүлікті иелікке алған адам осы құқықты жүзеге асыру үшін, яғни мүлікті иелену үшін басқа, қосымша әрекеттерді жасауы керек. Құқыққа қайшы мүлікке құқықты, соның ішінде алдау мен сенімге қиянат жасау арқылы иеленген адам, меншіктенуден немесе өзге осы мүлікті иеленуші осы құқықты алуда іске асыруға қарсы құқық қорғау немесе өзге мемлекеттік органдарға жүгіну арқылы қарсы тура алады. Атап өткен қаралып отырған алаяқтық түрлерінің анықтамасы мүлік иесіне немесе тиісті мүлікті өзге иеленушіге залал келтіру айқын мүмкіндік жасайтын алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен бөтен мүлікке құқықты құқыққа қайшы, өтеусіз алу, пайдакүнемдік мақсатта жасалған алаяқтықтың түрі ретінде негіздейді.

Алаяқтықтағы алдау мен сенімге қиянат жасау бөтен мүлікті иеленуде немесе мүлікке қатысты иелену тәсілдері, олар осындай иелену кезінде болуы қажет. Сондықтан алаяқтық жеке құқықтық шарттарда сырттай көрініс береді. Мәмілерді жасау және мүлікті иелену және оған құқықтар алу кезінде алаяқтықтың қызмет көрсету немесе өзге тәсілмен міндеттемені орындау ниеті болмайды. Бұл жағдайда алаяқтық алдау ниетінде болады. Ал жеке құқықтық мәнде мұнда тек бөтен мүлікті иеленіп кету немесе мүлікке алудың сырттай көрінісі болады.

Осылайша алаяқтық иелену сәтінде қарызды қайтару болмаса, «несие» алуда көрініс беруі мүмкін, егер айыпты мәміле жасау мен мүлікті ол мәміле жасауда және бөтен мүлікті иелену немесе оған құқықты алуда міндеттемені орындау ниеті болмаған «алу шарты» немесе «сатып алу-стауда» көрініс беруі мүмкін.

Алаяқтық фактілері бойынша қылмыстық істер жалпы сотта қаралатын барлық қылмыстық істердің маңызды бөлігі болып табылады. Елімізде алаяқтық ұрлықтан кейін екінші орында тұр. 2018 жылдың соңғы 8 айында 19278 алаяқтық фактісі тіркелген. Өткен жылы мұндай фактілер аз болған [2].

Осы күнге дейін 5 592 қылмыстық іс сотқа жіберілді. Статистика бойынша, сегіз ай ішінде заңды тұлғаларға қатысты 167 алаяқтық фактісі тіркелген. Өткен жылы бұл көрсеткіш 61 фактіге тең болды. Оның 31-і сотқа жіберілді, 29-і қысқартылды. Жалпы шығын 4,4 млрд. теңгені құрады. 3,3 млрд. теңге қайтарылды [3].

Зардап шеккендердің көпшілігі тиісті құжаттарды тексермейді немесе өзінің салғырттығынан алданған күйінде қалады. ҚК 177-бабының диспозициясына сәйкес алаяқтық жасаудың әдіс-тәсілдері алдау және сенімге қиянат жасау арқылы сипатталады.

Бұл ретте қылмыстық қол сұғушылық объектілері көбінесе ақша қаражаты мен ұялы телефондар болып табылады, олар қарастырылып отырған кезеңдерде 80% - дан астам жағдайда болған.

Алаяқтық әрекеттерді жасау тәсілдері алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Қылмыскерлер ескі ақшаны жаңасына ауыстырғысы келетіндерін айтып, ақша қаражатын ұрлайды, қоңырау шалу сылтауымен, - ұялы телефондарды ұрлайды, онымен қоса жылжымайтын мүлікке құжаттарды қолдан жасау арқылы аталған мүлікке билік етеді.

Тәжірибеде қылмыскерлердің жәбірленушілерге қоңырау шалып, құқық қорғау органдарының қызметкері ретін танысып, олардың туысы қылмыс жасады деген күдік

бойынша полицияға жеткізілгендігін және мәселенің оң шешімі үшін көрсетілген соманы ұялы телефонның белгілі бір нөміріне аудару немесе үшінші тұлғаларға беру жолымен ақшалай сыйақыны талап ету сияқты жағдайлар кеңінен таралған.

Мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтар республиканың әрбір өңірінде бар және олар құқық қорғау органдарының тиісті алдын алу жұмысының әлсіздеу тұстарын объективті түрде куәландырады.

Құқық қорғау органдарының тиісті алдын алу шараларын қолданбауы нәтижесінде аталған санаттағы қылмыстардың орын алуы жалғасуда және сол тәсілдермен және әдістермен жасалады.

Қылмыстық істердің фабуласын зерделеу алаяқтық жасаудың бірнеше негізгі тәсілдерін бөліп көрсетуге болатынын көрсетті:

- қайтару мақсатынсыз қарызға ақша алу;
- қоңырау шалу сылтауымен ұялы телефонды ұрлау;
- жалған пәтерді жалға беру;
- жалған банктік кредиттерді ресімдеу;
- жер учаскелерін сату;
- ипотеканы ресімдеу;
- жұмысқа орналастыру;
- шарттық міндеттемелерді орындау мақсатынсыз жасау.

Осы санаттағы қылмыстарды талдау көрсеткендей, алаяқтар, әдетте, 20-40 жастағы ерлер, коммуникабельді, құрбандармен оңай байланыста түсетін және сенімге кіретін тұлғалар болып табылады.

Бұл ретте түрлі қызмет көрсету саласындағы қылмыстардың басым бөлігі (ипотека, жер учаскелерін сату, қарыз беру шарттары) бұрын таныс адамдар арасындағы сенімді қарым-қатынастарға байланысты болады. Бұл ретте алаяқтар жәбірленушілердің пайдасына белгілі бір іс-әрекеттер жасауға мүмкіндігі бар адамдар ретінде өздерін таныстырады, осылайша азаматтар алдауға оңай ұшырап, өз ақшалары мен мүлкін қылмыскерлерге сеніп тапсырады.

Мысалы, С. деген азаматтың Т. деген жақын туысы К.-ға қатысты шара қолдану туралы арызы бойынша ҚР ҚК-нің 177-бабы 1-бөлігі бойынша қозғалған қылмыстық істі қарастыруға болады. Арызға сәйкес К. деген азамат жер учаскесін беруге уәде беріп, ақшалай қаражат алған [3].

Бұл ретте осы санаттағы қылмыстардың өсу проблемаларының бірі алаяқтық құрбандары көбінесе өзінің мінез-құлқымен қылмыс жасауға ықпал ететіні және жеңіл ой мен сенімділік, жеңіл басуға бейімділік сияқты қасиеттерімен ерекшеленетіні болып табылады.

Қылмыстық істердің фабуласын зерделеу көбінесе қылмыстық қудалау органдары қылмыстық емес, азаматтық-құқықтық қатынастардың белгілері қаралатын қылмыстық істерді қозғайтынын көрсетті.

Мысалы, Б. азаматтың арызы бойынша С. деген азаматтың алаяқтық әрекеті фактісі бойынша қылмыстық іс қозғалды.

Қылмыстық істі қозғау себебі С.-ның жиһазшы қызметін көрсеткені үшін алдын ала төлем алып, кепілақыны қайтармағандығы болып табылады.

Қылмыстық істі тергеу барысында С.-ның Б.-дан шын мәнінде ақша алғаны анықталды, алайда нақты орындалған жұмыс үшін, бұл фотосуреттермен, жұмыстарды қабылдау актілерімен және бақылау-кассалық аппарат арқылы соғылған чектермен дәлелденді.

Аталған факті бойынша қылмыс құрамының болмауына байланысты қылмыстық істі тоқтату туралы шешім қабылданды.

Бұл жағдайда өтініш беруші мен С.-ның арасында жасалған қызмет көрсету туралы шарттан туындайтын азаматтық-құқықтық қатынастар белгілері қаралады .

Әдетте, қылмыстық қудалау органдары мұндай істерді зардап шеккендердің өтініштері мен түсініктемелері негізінде, дәлелдерді толық тексермей, сондай-ақ растайтын құжаттарды қоса тіркеусіз ғана қозғайды.

Сонымен қатар, статистикалық деректерді зерделеу ақша қаражатын алғандығы туралы растаусыз қылмыстық істердің көпшілігін тергеуді көрсетті, олардың одан әрі сот перспективасы жоқ, осыған байланысты олардың көпшілігі тоқтатыла тұрады.

Әкімшілік банк деректері Бірыңғай бірегейлік статистика жүйесі бойынша зерттеу қылмыстық істердің фабуласы қылмыстық қудалау органдары қылмыстың жекелеген санаттары бойынша криминогенділікті азайту мақсатында, қылмыстық істерді әдейі дұрыс емес анықтайды және қозғайды, сол арқылы өздеріне қолайлы криминогендік жағдай жасайтынын көрсетті.

Осының айқын дәлелі - ҚР ҚК 177-бабы 1-б. бойынша Ж. деген азаматтан скутер мен «Самсунг Гэлэкси С8» ұялы телефоны ұрланған, яғни ұрлаудың нақты әрекеті кезінде әрекеттер алаяқтық бойынша сараланады [4].

Сонымен қатар, айта кету керек, кейіннен кассациялық алқа алаяқтық үшін сотталған адамдарды ақтады. Жоғарғы сот бірінші сатыдағы соттар мен облыстық соттардың алаяқтық пен есірткі сатуға кінәлі деп санаған қазақстандықтарға ақтау үкімін шығарды [4].

Сот тәжірибесі жан-жақты талдау мен сенімді қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Алаяқтардың жеке басы айтарлықтай өзіндік бір ерекшелікпен ерекшеленеді - бұл адам психологиясында белгілі бір білімі бар, психикалық қордың ерекшеліктерін және белгілі бір өмірлік жағдайларда адамдардың мінез-құлқын пайдалана алатын қылмыстық әлемнің өзіндік интеллектуалдары. Алаяқтар жақсы коммуникативтік қасиеттерге ие. Олар байланысқа тез түсе алады, сенім немесе сезім тудыра алады, өзіне адамдарды тарта алады. Олардың көбі қажет болған жағдайда кез келген адамға «кілттерді» таңдау үшін әр түрлі адамдармен жеке қарым-қатынас үлгісін жасайды [5].

Қаралған қылмыстық істердің қорытындысы бойынша, алаяқтық жасаудың негізгі тәсілі азаматтардың сенімін арттыру және тауарларды сатып алу немесе қызмет көрсету, уақытша пайдалануға алынған ақшаны немесе мүлікті иелену арқылы ақша қаражатын алу жолымен жаңылыстыру болып табылады. Мысалы, сотының үкімімен азамат Х. ҚР ҚК 177-бабы 3-бөлігінің «б» тармағы бойынша мүлкін тәркілеп, жалпы режимдегі колонияда жазасын өтеумен алты жылға бас бостандығынан айырылды. Пластикалық терезелер шығаратын фирманың қолдан жасалған мөрі бола тұра, қаланың бұл қонағы кеңсені жалға алып, өзінің жоқ кәсіпорнын бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен жария етіп, сатып алушылардың назарын зейнеткерлер үшін алдамшы жеңілдік арқылы аударды. Бір апта ішінде ол клиенттерден екі млн теңгеден астам сомаға кепілхат ала алды. Оның қылмыстық іс-әрекеттерінің нәтижесінде 58 адам зардап шекті, негізінен олардың барлығы зейнеткер болған. Жалған құжаттарды, оның ішінде жылжымайтын және жылжымалы мүлікті пайдалану, олар бойынша несие алу - алаяқтардың арсеналында жиі қолданылатын алдау тағы бір тәсілі. Нәтижесінде жәбірленушілер-банктер, басқа да заңды және жеке тұлғалар ірі материалдық шығындарды көтереді. Талдау алаяқтық құрбандарының әлеуметтік портретін суреттеуге мүмкіндік береді. Көбінесе бұл әйелдер мен кәмелетке толмағандар. Жәбірленушілердің орташа жасы 30-39 және 50-60 жасты құрайды. Аталған санаттағы қылмыстардың едәуір саны зейнеткерлерге қатысты жасалады. Жүргізілген талдау қылмыскерлердің әлеуметтік портретін да көрсетеді. Бұл 21-29 жас аралығындағы орта немесе орта - арнайы білімі бар ерлер мен әйелдер. Олардың көпшілігі бұрын сотталған жұмыссыздар. Олардың жалғыз табыс көзі алаяқтық болып табылады. Жәбірленушілердің талап-арыздары әдетте толық көлемде қанағаттандырылады. Бірақ істе залалды өтеу мүмкін емес. Сотталғандардың негізгі көпшілігінің тұрақты жұмысы, ресми табысы және тыйым салуға болатын мүлкі жоқ. Сондықтан үкімді орындау барысында залалды өндіріп алу бөлігінде мүлікке тыйым салынбайды [6, 31 б].

ҚР Қылмыстық кодексті қабылдау көбінесе алаяқтық пен оның салдарына қарсы күрес мәселесін шешуге ықпал етуі тиіс болатын. Мәселен, жаңа қылмыстық заң мүлікті

тәркілеу ұғымын неғұрлым егжей-тегжейлі ашып көрсетеді және сотталған адамның меншігіндегі, заңсыз жолмен алынған не заңсыз жолмен алынған қаражатқа сатып алынған мүлікті, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралы болып табылатын мүлікті мәжбүрлеп өтеусіз алып қою және мемлекет меншігіне айналдыру үшін көбірек тетіктер береді.

Маңызды инновация 48 б.2 б. «Мүлікті тәркілеу» болып табылады. Ақша мен өзге де мүлік тәркіленуге жатады:

- заңды иесіне қайтаруға жататын мүлік пен одан түскен табыстарды қоспағанда, осы мүліктен түскен кез келген табыстар;

- ішінара немесе толық айналдырылған немесе қайта өзгертілген қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынған мүлік және осы мүліктен түскен табыстар;

- экстремистік немесе террористік әрекетті не қылмыстық топты қаржыландыруға немесе өзге де қамтамасыз етуге пайдаланылатын немесе арналған;

- қылмыстық құқық бұзушылық жасау құралы немесе құралы болып табылатын табыстар.

Сондай-ақ қолданыстағы қылмыстық заң, егер мүлікке кіретін белгілі бір затты тәркілеу сот осы затты тәркілеу туралы шешім қабылдаған кезде оны пайдалану, сату салдарынан немесе өзге де себеппен мүмкін болмаса, сот шешімі бойынша осы заттың құнына сәйкес келетін ақша сомасы тәркіленуге жататынын нақтылайды. «Үкім шығарылғанға дейін тәркілеу туралы іс жүргізу» ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 15-бөлімінде көзделген жағдайларда, ҚР ҚК 48-бабына сәйкес мүлікті тәркілеу сот шешімі бойынша қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы ретінде қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, қаржы пирамидаларын құрғаны және басқарғаны үшін 12 жылға дейін бас бостандығынан айыруды көздейтін арнайы норманы енгізу Қылмыстық кодекстің новелласы болды.

Қаралып отырған қылмыс түрінің алдын алу жөніндегі жұмыстың тиімділігі барлық мемлекеттік органдар мен мекемелердің оны жүргізуінің жүйелілік дәрежесіне тікелей байланысты.

Атап айтқанда, мақсатты индикаторларды көрсете отырып, 2019-2021 жылдарға арналған құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша сапалы бағдарламалық құжатты әзірлеу қажет, оларға қол жеткізу болжанып отырған қылмыстың төмендеуіне нақты әсер етеді.

Операторлар абоненттерді СМС немесе дауыстық хабарлама арқылы белгілі бір мерзімділікпен алаяқтық әдістері мен түрлері туралы хабардар ете алатындай, бұқаралық ақпарат құралдарымен, ұялы байланыс операторларымен өзара іс-қимылды реттеу қажет.

Комитеттің базаларын, атап айтқанда, осы қылмыстардың негізгі жасалған орындарын анықтау жолымен, онда жасалатын алаяқтық түрлері мен тәсілдері туралы буклеттер мен парақшаларды одан әрі орналастыру үшін, бейнекамералар мен т. б. орнату арқылы қылмыстың интерактивті картасын пайдалану керек.

Осыған байланысты алаяқтық бойынша қылмыстардың өсуі байқалатын қалалар мен аудандар бойынша кесте қоса берілуі керек.

Қазір қоғамдық орындарда (вокзалдарда, ХҚКО-да, ірі сауда орталықтарында және т.б.) антитеррористік, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тақырыптарға хабарландырулар кездестіруге болады. Осындай жұмыс барлық жерде меншікке қарсы қылмыстардың, оның ішінде алаяқтықтың алдын алу бойынша да жасалуы тиіс. Азаматтар барлық қол жетімді көздерден осы қылмыстарды жасау тәсілдері туралы толық ақпаратқа ие болуға және қандай да бір туындаған жағдайда қандай іс-әрекеттер жасау қажеттігін нақты білуге тиіс [7].

Мемлекетке және оның азаматтарына алаяқтық келтіретін зұлымдық ауқымын, алаяқтардың қылмыстық мақсаттарға қол жеткізген тәсілдерінің алуан түрлілігін, қылмыскерлердің қылмыстық жауапкершілікті болдырмау үшін азаматтық-құқықтық жазықтыққа жиі көшірілетін осы әрекеттің ерекшеліктерін ескере отырып, бүгінгі күні оған неғұрлым қуатты тосқауыл қою керек деп есептейміз. Бірінші кезекте алдын алуға жұмыс істейтін кең ақпараттық насихат - бұқаралық ақпарат құралдарында белсенді құқық түсіндіру

жұмысы қажет. Алдау тәсілдері, жеңіл табыс табу тәуекелдері, аферден қорғау әдістері-мұның бәрі құқық қорғау органдарына, судьяларға, заң қоғамдастығының барлық өкілдеріне жақсы мәлім. Олардың сауатты сөзі алаяқтарға қарсы тұра алады. Оның БАҚ-та сенімді естілуі үшін республикалық және өңірлік деңгейлерде әзірленген арнайы медиа-жобалар, алдын алу жөніндегі мемлекеттік бағдарламалар маңызды. Мұндай бағдарламаларды табысты іске асыру үшін БАҚ-та мемлекеттік ақпараттық саясатты жүргізуге мемлекеттік тапсырыстың жеке лоттары түрінде мемлекеттік қаржыландыру, ҮЕҰ үшін гранттар қажет. Жаңа заңнамалық тетіктермен кешенде мұндай ақпараттық тетік алаяқтыққа қарсы тұруға, азаматтарды қорғауға және елімізде құқықтық тәртіпті нығайтуға қабілетті болады.

### **Қолданылған әдебиеттер тізімі:**

1. Гаухман Л.Д., Максимов С.В. Ответственность за претступления против собственности. – М.:2001 ж.
2. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті // <http://pravstat.prokuror.gov.kz/>
3. Қазақстан Республикасы Жоғарғы соты // [sud.gov.kz](http://sud.gov.kz)
4. Верховный суд оправдал трёх казахстанцев, осуждённых за мошенничество и наркоторговлю//<https://informburo.kz/novosti/verhovnyy-sud-opravdal-tryoh-kazahstancv-osuzhdyonnyh-za-moshennichestvo-i-narkotorgovlyu.html>
5. Вепрев В.С. Основания уголовно-процессуальной ответственности / В.С. Вепрев. - М.: Юрлитинформ, 2017. - 232 с.
6. Кучуков К.М. Расследование мошеннических действий. Алматы «ТОО Аян Адилет» 2001. - с. 41-43.
7. Уканов К.Ш. Предупреждение хищений в РК: уголовно-правовые и криминологические аспекты. Автореф. дне. д-ра юрид. наук. М. 2003 г.